

LORETA VAICEKAUSKIENĖ

Lietuvių kalbos institutas

VAIDA ŠVEŽAITĖ

Vilniaus universitetas

KALBOS TAISYMAI IR KALBINIS PASITIKĖJIMAS: SOCIOLINGVISTINIAI NUOSTATŲ TYRIMAI

ĮVADAS

Straipsnyje kritiškai analizuojama keletas Lietuvoje atliktų kalbinių nuostatų tyrimų ir pristatomas 2009 m. atliktas kiekybinis kalbinio pasitikėjimo tyrimas su žemesnio (vidurinio ir specialiojo) išsilavinimo respondentais iš trijų didžiųjų Lietuvos miestų ir jų apylinkių: Vilniaus, Kauno ir Šiaulių. Tyrimo imtis – 200 vadinamuoju sniego gniūžtės, arba pažįstamojo pažįstamųjų, principu parinktų 18–60 metų amžiaus respondentų lietuvių: 113 moterų ir 87 vyrai.

Dauguma lietuviškų tyrimų apie kalbinį pasitikėjimą grindžiami normatyviosiomis nuostatomis; juose aiškinamasi, kaip – gerai ar prastai – lietuvių kalbos vartotojai vertina savo kalbą. Tokie tyrimai paprastai remiasi nuostata, kad visuomenė nemokanti gimtosios kalbos, todėl turinti daugiau mokytis. Juose orientuojamasi į taisyklingumą kaip pagrindinį geros kalbos sampratos elementą. Tačiau ar eiliniams kalbos vartotojams gera kalba yra tik taisyklinga kalba ir ar kalbinį pasitikėjimą gali lemti vien tik kalbos taisyklių išmanymas? Toks klausimas lietuviškuose tyrimuose, kiek mums žinoma, nėra keltas. Taip pat nėra klausta, kaip kalbinis pasitikėjimas susijęs su kalbos taisymais.

Lietuvoje sociolingvistinių tyrimų respondentais daugiausia parenkami aukštąjį išsilavinimą turintys vadinamosios vidurinės klasės atstovai, taip pat dažnai studentai ar mokiniai. Straipsnyje pristatoma žemesnio išsilavi-

nimo¹ respondentų apklausa išsiskiria tuo, kad su tokiais respondentais kalbinių nuostatų tyrimų Lietuvoje atlikta labai nedaug, o kaip tik ši tikslinė grupė duoda įdomios medžiagos palyginimams.

1. TEORINIAI KALBINIO PASITIKĖJIMO TYRIMŲ PAGRINDAI

Apie tai, kad kalbos vartotojų požiūris į kitas kalbas, įvairias tos pačios kalbos atmainas, jų pačių kalbą yra svarbus duomenų šaltinis, be kita ko, papildantis kalbos vartosenos ir kalbos variantų tyrimus, pradėta kalbėti jau praejusio amžiaus septintojo dešimtmečio pabaigoje. Nuo to laiko susidomėjimas kalbos vartotojų nuostatomis tik augo ir tyrimų vis daugėjo.

Teorinius kalbinio savęs vertinimo pagrindus padėjo 1966 metų Williamo Labovo Niujorko studija, kurios dalis buvo kalbinio pasitikėjimo tyrimas. Labovas taikė vadinamąjį kalbinio nesaugumo ar nepasitikėjimo indeksą (angl. *index of linguistic insecurity*, trumpinama ILI), t. y. skaičiavo atvejus, kai informantas teigėdavo pats vartojąs vieną variantą, o kaip „gerą“ nurodydavo kitą (Labov 1991). Be Labovo taikyto tiesioginio nestruktūrinio interviu ir testo metodo, kalbinis pasitikėjimas ir nuostatos dar tiriamos struktūriniais kokybiniais interviu ir netiesioginiais eksperimentais.

Iš sociolingvistikos teorijos žinoma, kad, kai tiriama netiesioginiais metodais ar stebima realioji vartoseną, daugiausia nepasitikėjimo rodo žemesnioji vidurinė klasė ir visų socialinių sluoksnių moterys – šiems kalbos vartotojams itin būdingi hipernormalizmai. Kartu moterys, klausiamos tiesiogiai, yra labiau linkusios deklaruoti oficialias, „ideologiškai teisingas“ nuostatas. Vyrai geriau vertina savo šnekamąją kalbą (sociolektą, tarmę), ir tai, kaip teigiama, atsispindi jų kalbos vartosenoje (fonetikoje, morfologijoje, leksikoje). Mokykloje diegto standarto vyrai paiso mažiau (apie vyrų ir moterų akomodaciją daugiau žr. Pedersen 1998).

Sociolingvistikos darbuose taip pat aptariama geros kalbos samprata. Sociolingvistai itin kritiškai vertina kalbos priežiūros ir prižiūrėtojų ideologines nuostatas dėl kalbos normų. Kalbos normintojų diskurse kalbos taisyklingumas yra pagrindinė sąvoka, o štai sociolingvistų požiūriu, kalbos variantai išvis nevertintini kaip „geresni“ ar „prastesni“ ir kalbėtojai ne-

¹ Naujesniuose sociolingvistikos teorijos darbuose socialiniam statusui nustatyti rekomenduojama taikyti išsilavinimo trukmės (žemesnio ir aukštesnio išsilavinimo) kriterijų.

skirstytini į „gerus“ ar „prastus“: Sociolingvistų teigimu, kalbos kokybei pamatuoti apskritai nesama instrumentų, todėl toks skirstymas laikytinas tam tikrų asmenų ar institucijų galios prieš kitus apraiška. Esama tyrimų, rodančių, kad kalbos taisymas netgi skatina visuomenės nepasitikėjimą savo kalba² (apie normatyvizmą žr. Petersen 2007; apie preskriptyvizmo ideologiją žr. Vaicekauskienė 2008).

Kaip tik ideologinę, arba simbolinę, galią, kuri egzistuoja greta politinės ir ekonominės galios apraiškų, naudoja tie, kurie nustato, kas yra norma, standartas, aukštesnioji kultūra, geras skonis ir estetiška, o kas – nukrypimas nuo normos, prasčiokiška, negražu. Kai tokias vertybines nuostatas visuomenė perima kaip savaime suprantamą normą, teigiama, kad ideologai pasiekė savo tikslus (žr. Bourdieu 1991; taip pat Sandøy 2004: 20–21).

Lietuvos visuomenėje kalbos grynumo ir taisyklingumo ideologija yra gerai žinoma ir kalbos vartotojai ją taiko savo kalbai vertinti. Kaip bus matyti toliau, pas mus atliekamų sociolingvistinių nuostatų tyrimų respondentai nesunkiai įvertina savo kalbinius gebėjimus – tiek paklausti tiesiogiai, pagal duotą kokybinę skalę, tiek atviruose kokybiniuose interviu. Deja, reikia pripažinti, kad tiesioginiais metodais atliekamų lietuviškų tyrimų rezultatai gali būti paveikti oficialių preskriptyviųjų nuostatų. Be to, atliekant tokius tyrimus itin retai pasidomima, ką respondentai turi galvoje, sakydami „nemoką kalbėti“.

2. LIETUVOJE ATLIKTŲ TYRIMŲ KRITINĖ ANALIZĖ

Lietuvos švietimo ir mokslo ministerijos užsakymu 2006 m. buvo atlikti du aktualūs tyrimai: be kitų dalykų, reprezentatyvaus tiesioginio struktūrinio interviu metodu tirtos visuomenės kalbinės nuostatos. Pirmasis tyrimas buvo skirtas moksleivių, mokytojų ir apskritai visuomenės požiūriui į kalbą. Apklausta 1612 įvairių tautybių 8–12 klasių mokinių ir 240 lietuvių kalbos

² Pavyzdžiui, Fareruose, kur normatyvizmo ideologija itin ryški ir senos purizmo tradicijos, kaip teigiama, žmonės mano prastai moką farerų kalbą. Vieno gimnazistų tyrimo duomenimis, labai gerai moką gimtąją kalbą teigė 17 proc., gerai – 58,5 proc., vidutiniškai – 23 proc., prastai – 1,5 proc. respondentų. Mokslininkų nuomone, tokius palyginti menkus savęs vertinimus lemia tai, kad kalbos vartotojai savo kompetenciją vertina remdamiesi oficialia grynos ir taisyklingos kalbos samprata ir lygina save su ta saujele asmenų, kurie moka šią kalbos atmainą. Tikroji farerų kalba esą nėra ta, kurią vartoja žmonės, bet tam tikras idealus grynuolis (Petersen 2007).

mokytojų iš 30 įvairių mokyklų. Be to, papildomai atlikta reprezentatyvi 1110-ies 15–74 metų amžiaus Lietuvos gyventojų apklausa. Antrojo tyrimo tikslinė grupė buvo aukštųjų mokyklų studentai ir dėstytojai: su panašiu klausimynu apklausta 1200 universitetų ir kolegijų studentų (89 proc. iš jų – lietuvių tautybės) ir 414 dėstytojų (žr. Mokyklų tyrimas 2006; Aukštųjų mokyklų tyrimas 2006).

Straipsnyje keliamai problemai aktualiausi trys šių tyrimų klausimai: 1) *Kas, Jūsų nuomone, svarbiausia šiuolaikiniam žmogui, vartojančiam lietuvių kalbą?*; 2) *Kaip asmeniškai vertinate savo lietuvių kalbos žinias ir įgūdžius?*; 3) *Kiek Jums asmeniškai svarbu taisyklingai lietuviškai kalbėti, rašyti, reikšti mintis [nurodytose situacijose]?*.

Atsakymai į pirmąjį klausimą rodo, kad ir atskirų tikslinių grupių atstovai, ir apskritai visuomenė svarbiausiu geros kalbos bruožu laiko taisyklingumą. Priimti šio rezultato be išlygų negalima, nes atsakymus neabejotinai veikė klausimo tipas ir formuluotė: respondentai turėjo pažymėti tik vieną iš keturių nurodytų atsakymo variantų, iš kurių pirmajame kaip tik kalbama apie taisyklingumą ir jame vieninteliame paminima rašytinė kalbos atmaina:

1. *Kalbėti ir rašyti taisyklingai lietuviškai;*
2. *Laisvai ir sklandžiai reikšti mintis įvairiose situacijose įvairiomis temomis (nors ir ne visada taisyklingai);*
3. *Kalbėti vaizdinga ir turtinga kalba;*
4. *Kita*³.

Pirmąjį atsakymo variantą pasirinko 42 proc. studentų, 45 proc. lietuvių vaikų ir tiek pat mokytojų, 50 proc. dėstytojų ir 55 proc. Lietuvos gyventojų. Nestebina tai, kad taisyklingumą labiau pabrėžė merginos ir moterys. Kalbos laisvumą ir sklandumą kaip siektiną gebėjimą pasirinko daugiau kaip trečdalis respondentų.

Antrasis klausimas apie savo paties lietuvių kalbos žinias ir įgūdžius, atrodo, buvo užduotas tik mokiniams ir studentams. Besimokančių jaunuolių tikslinė grupė savo kalbinius gebėjimus įvertino labai neblogai: respondentai dažniausiai rinkosi atsakymą *gerai*, o kartais ir *labai gerai* (žr. 1 lentelę)⁴.

³ Būtų galima pasvarstyti, kaip būtų atrodę rezultatai, jei atsakymų variantai būtų buvę išdėstyti kita tvarka ir kitaip suformuluoti (pvz.: „kalbėti ir rašyti laisvai ir sklandžiai“; „vaizdinga ir turtinga kalba reikšti mintis įvairiose situacijose“ ir pan.).

⁴ Įdomu, kad šio tyrimo rezultatai labai panašūs į anksčiau minėto Farerų tyrimo rezultatus.

1 LENTELĖ. Studentų ir mokinių savo kalbinių gebėjimų vertinimas

	Labai gerai (proc.)		Gerai (proc.)		Vidutiniškai (proc.)		Blogai (proc.)		Labai blogai (proc.)	
	mok.	stud.	mok.	stud.	mok.	stud.	mok.	stud.	mok.	stud.
Skaitau	30	51	49	39	19	9	2	0	0	0
Rašau	6	17	44	56	42	24	6	3	2	0
Kalbu	13	17	57	58	28	23	2	1	0	1

Parengė L. V. pagal: Mokyklų tyrimas 2006; Aukštųjų mokyklų tyrimas 2006.

Iš atsakymų matyti, kad pasitikėjimas savo kalba priklauso ir nuo to, kuri kalbinė kompetencija vertinama: jaunuoliai itin gerai įvertino savo skaitymo įgūdžius (natūralu, kad studentai geriau už mokinius), kiek prasčiau – kalbėjimą ir prasčiausiai – rašymą (ypač mokiniai, iš kurių net 42 proc. rinkosi atsakymą *vidutiniškai*). Tokie rezultatai rodo, kad pasitikėjimas savo gebėjimais turėtų būti susijęs su kalbos taisyčių praktika: mokinių kalba kontroliuojama daugiau nei studentų ir, veikiausiai, ypač jų rašytinė kalba. Tą patvirtina ir referuojamo tyrimo duomenys: daugiau kaip trečdalis kolegijų ir apie pusė universitetų studentų, daugiausia nehumanitarų, dėl savo kalbos nėra gavę jokių pastabų iš dėstytojų ir nėra girdėję, kad jų kolegos studentai būtų buvę taisomi.

Atsakydami į trečiąją klausimą apie taisyklingos kalbos poreikį, respondentai, ypač merginos, standartiškai teigė, kad taisyklinga kalba svarbu įvairiose situacijose (šis klausimas taip pat buvo užduotas tik mokiniams ir studentams). Net 97 proc. studentų pasirinko atsakymus *labai svarbu* ir *gana svarbu* „taisyklingai reikšti mintis per paskaitas“. 91 proc. visų tautybių mokinių (ypač tie, kurių didelis lietuvių kalbos metinio pažymio vidurkis) teigė, kad *labai svarbu* ir *gana svarbu* taisyklingai reikšti mintis lietuvių kalbos pamokose, o 74 proc. mokinių taip teigė apie pamokas apskritai. 93 proc. studentų ir 88 proc. mokinių manymu, taisyklingai kalbėti svarbu ir už mokyklos ribų, viešojoje erdvėje („bendraujant su įvairių įstaigų darbuotojais“).

Netgi kalbėdami apie privačią, šeimos ir draugų, erdvę, jaunuoliai teigė, kad svarbu kalbėti ir rašyti taisyklingai (atsakymą „šeimoje“ pasirinko 58 proc. studentų ir 48 proc. mokinių (60 proc. lietuvių mokinių⁵); „su bendra-

⁵ Ataskaitoje lietuvių mokinių duomenys atskirai pateikiami ne visur; dažniausiai nurodomi tik bendri visų tautybių respondentų atsakymų procentai.

amžiais“ – 55 proc. studentų ir 58 proc. mokinių; „rašant sms, el. laiškus“⁶ – atitinkamai 54 proc. ir 56 proc.). Pastarųjų atsakymų paradoksalumas rodo, kaip tyrimo metodas gali veikti rezultatus: akivaizdžiai vertybiškai orientuojant respondentą ir duodant jam tik vieną pasirinkimo galimybę, gaunami pageidaujami atsakymai. Vertinant tokių tyrimų rezultatus (plg. panašų tyrimą apie studentų motyvaciją kalbėti taisyklingai; Kruopienė 2006) šitai reikėtų turėti galvoje⁷.

Dar galima paminėti, kad kalbamuosiuose tyrimuose domėtasi visuomenės raštingumo mažėjimo priežastimis ir veiksniais, darančiais neigiamą įtaką respondentų lietuvių kalbos gebėjimams⁸. Respondentai daugiausia rinkosi du iš nurodytų (standartiškai normatyvių ir neigiamai konotuojų) atsakymų variantų: „netaisyklingą žiniasklaidos (spaudos, TV ir kt.) kalbą“ ir „netaisyklingą kai kurių Lietuvos politikų, kitų žinomų žmonių kalbą“. Labiausiai šias dvi institucijas (ypač politikus) kaltino mokytojai ir dėstytojai. Jaunuolių požiūris buvo gerokai neutralus, tačiau pastebėtina, kad „politiškai teisingas“ nuostatas, t. y. artimesnes oficialiajam požiūriui ir mokytojams, dėstė mergaitės ir pažangiausi mokiniai⁹.

Nesinorėtų sutikti, nei kad žiniasklaidininkų kalba yra tokia netaisyklinga, nei kad ji gali daryti tokį didelį (neigiamą) poveikį, kaip leidžia suprasti Švietimo ministerijos tyrimo ataskaita. Patys televizijos ir radijo žurnalistai

⁶ Įdomu matyti, kad ir mokiniams, ir studentams šis klausimas formuluojamas skliaustuose pateikiant jaunuoliams įprastus angliškus elektroninės komunikacijos įvardijimus: „Rašyti telefonines žinutes (SMS), elektroninius laiškus (e-mail)“ (orig. svetimžodžiai neišskirti pasviruoju šriftu. – L. V.).

⁷ Dviprasmišką įspūdį palieka ir pačių viešai skelbiamų ataskaitų kalba: klausimynuose visur pabrėžiama taisyklingos kalbos būtinybė, o ataskaitose esama rašybos ir kalbos klaidų.

⁸ Pastebėtina, kad šių klausimų formuluotės sociolingvistiškai žiūrint buvo itin tendencingos (ir objektyviai nepamatuotos): klausta, kokios yra visuomenės raštingumo mažėjimo priežastys (vadinasi, raštingumas neabejotinai mažėjantis), kodėl aukštųjų mokyklų studentų lietuvių kalbos mokėjimas negerėja (vadinasi, studentai tikrai prastai mokantys lietuvių kalbą) ir pan.

⁹ Klausimas, ar žiniasklaida apskritai gali veikti respondentų kalbą, iki šiol nėra išspręstas. Nors esama duomenų, kad žmonės patys mano, jog jų kalbą veikia televizija, tačiau tradiciniame sociolingvistų nuomone, televizija veikia tik nuostatas ir daugių daugiausia gali paskleisti leksikos ar idiomų. Pačios kalbos sistemos, fonologijos ar sintaksės, ji neveikia, išskyrus atvejus, kai žiūrovas deda sąmoningas pastangas mokytis bendrinės kalbos (Chambers 1998). Kalbos poveikis, teigiama, daromas žmonėms bendraujant ir nesąmoningai veikiant vieniems kitus. Kita vertus, naujaisi pastarojo dešimtmečio duomenys, ypač apie mobiliąs jaunimo bendruomenes, rodo, kad perimti kai kuriuos kalbos bruožus galbūt galima ne tik iš pažįstamųjų, bet ir iš ekrano „žvaigždžių“. Šiai problemai geriau išstudijuoti kol kas nėra patikimų duomenų, todėl ir aiškaus atsakymo vis dar neturime.

nemano kalbą visiškai netaisyklingai. Kalbos inspekcijos atliktos 100 žurnalistų apklausos duomenimis, dauguma teigė darantys atsitiktinių klaidų, tačiau kad kalba taisyklingai, tepasakė 8 respondentai. Vertinant šio tyrimo rezultatus ir žurnalistų pasitikėjimą savo kalba, reikia turėti galvoje nesimetrišką galios pasiskirstymą: klausėjas čia buvo ta kontrolės institucija, kuri seka respondentų kalbą ir turi teisę juos bausti. Į klausimą, ar dažnai gauna pastabų iš Kalbos inspekcijos, net 67 respondentai atsakė, kad „pakankamai dažnai“ (žr. Žurnalistų apklausa)¹⁰.

Kita vertus, ne visada ir ne visų žurnalistų ir politikų kalba laikoma tik blogu pavyzdžiu. Štai nedideliame elitinei kalbai skirtame tyrime greta kalbos etalonu laikytinų rašytojų ir kultūros veikėjų 43 Šiaulių universiteto dėstytojai, studentai ir gimnazijos mokytojai paminėjo ir politikų, ir žurnalistų pavardžių, o be taisyklingumo, kaip privalomo elitinės kalbos bruožo, jie dar išvardijo logiškumo, stilingumo, vaizdingumo, originalumo, etiškumo ir kitus reikalavimus (Župerka 2005). Kaip bus matyti toliau, iš žemesnio išsilavinimo respondentų apklausos gauta panašių rezultatų. Apskritai, nors kalbamosios srities lietuvių tyrimuose neretai pernelyg susitelkiama į taisyklingumą, greta norminio aspekto turi būti keliami ir komunikacinis bei etinis aspektai, ypač vertinant (ir pateisinant!) įvairius žiniasklaidos kalbos variantus (plg. Koženiauskiene 2001).

Televizijos ir radijo žurnalistų požiūris buvo tirtas dar viename sakininės žiniasklaidos nuostatų tyrime, skirtame viešosios kalbos standartams, normoms ir kalbos politikai. 2009 m. kokybinio struktūrinio interviu metodu apklausta po 24 žinomus žurnalistus ir laidos vedėjus Lietuvoje ir Latvijoje¹¹. Nors tiesioginės apklausos metodas teikia duomenų tik apie oficialias standartines nuostatas, kokybinis interviu vis dėlto leidžia atskleisti tų nuostatų turinį. Keliamais klausimais ir teorinėmis prielaidomis šis tyrimas artimiausias straipsnyje aptariamam žemesnio išsilavinimo respondentų tyrimui. Jo duomenys dar tik analizuojami, tačiau pirminiais rezultatais naudojamosi toliau straipsnyje interpretuojant gautus duomenis. Galima paminėti, kad per interviu lietuvių žurnalistai išvardijo daug įvairių geros kalbos

¹⁰ Kalbos inspekcijos interneto svetainėje skelbiamoje tyrimo ataskaitoje nenurodyta, kuriais metais apklausa buvo atlikta. Taip pat atkreiptinas dėmesys, kad pateikiant skaičius ataskaitoje palikta šiek tiek netikslumų.

¹¹ Projektas buvo vykdomas Lietuvių kalbos instituto ir vadinosi *Baltų sociolingvistika (BalSoc): kalbinė visuomenės savimonė Lietuvoje ir Latvijoje*. Jį rėmė Lietuvos mokslo ir studijų fondas. Projekto partneriai – Latvijos ir Liepojos universitetai. Straipsnyje pristatomas tyrimas buvo naudojamas kaip bandomasis *BalSoc* tyrimas.

bruožų (vaizdingumą, turtingumą, sklandumą, įdomumą, gyvumą, spontaniškumą, humorą, aiškumą, logiškumą, skambumą, etiškumą, raiškumą ir kt.). Kaip vieną iš bruožų, bet ne pagrindinį ir ne vienintelį, jie minėjo ir taisyklingumą. Įdomu, kad paprašyti įvertinti savo pačių kalbinę kompetenciją, išsakytosios geros kalbos sampratos didžioji dauguma iš jų netaikė ir savo vertinimą grindė tik taisyklingumo atžvilgiu, tarsi turėtų parašyti mokyklinį pažymį sau už tai, kaip yra išmokę kalbos taisykles ir normas (plg. Petersen 2007). Savo kalbinius gebėjimus dauguma vertino kaip gerus ir vidutinius. Tai rodo, kad žurnalistai, viena vertus, mąsto apie kalbą ir gali pasakyti savo nuomonę kaip profesionalai, o kita vertus, jaučia (ir patiria) nemažą preskriptyvios lietuvių kalbos politikos spaudimą, kuris neleidžia jiems visiškai pasitikėti savo kalbiniais gebėjimais. Iš to, koks yra oficialusis požiūris ir kaip žiniasklaidininkai vertina save patys, galima spręsti, kad jų taisytojai – oficialius įgaliojimus bausti turinčios institucijos, kurių žurnalistai teigė esą sekami – remiasi vadinamojo kalbos deficito, arba trūktinos kalbos, nuostata. Aukštąjį išsilavinimą ir ilgametę darbo patirtį turintys žiniasklaidininkai savo kalbinę kompetenciją įvertino prasčiau nei Švietimo ministerijos tyrime apklausti mokiniai ir studentai ir, kaip bus matyti toliau, prasčiau nei žemesnio išsilavinimo respondentai.

Toliau straipsnyje pristatomas žemesnio išsilavinimo respondentų tyrimas yra atliktas tradicinės kiekybinės apklausos metodu ir, žinoma, taip pat atskleidžia oficialias nuostatas, tačiau respondentų socialinė priklausomybė mažiau išsilavinusiam sluoksniui leidžia tikėtis mažiau standartiškumo nei vidurinės klasės atveju, o galimybė pasirinkti keletą iš duotų atsakymų variantų – didesnės atsakymų įvairovės.

3. ŽEMESNIO IŠSILAVINIMO RESPONDENTŲ TYRIMO REZULTATAI

Rengiant tyrimo klausimyną, buvo atlikti du bandomieji interviu: jie leido patikslinti klausimų formuluotes ir parengti pasirenkamųjų atsakymų į klausimus variantus. Pavyzdžiui, per bandomuosius interviu respondentai dažniausiai minėjo, kad jų kalbą yra taisę mokytojai, tėvai, draugai, todėl kaip tik šie pasirenkamieji atsakymai įtraukti į klausimyną. Paaiškėjo, kad respondentams sunku suformuluoti, kas konkrečiai jų kalboje buvo taisoma. Šis klausimas pasirodė sudėtingiausias. Pavyzdžiui, vieno respondento atsa-

kymas buvo toks: *nežinau, kaip tai moksliskai vadinasi, bet, tarkim, vietoj „veidas“ pasakau „snukis“*. Todėl prie šio klausimo buvo nuspręsta pateikti keletą pokalbių metu paaiškėjusių pasirenkamųjų variantų (*kirčiavimas, žodynas, kita*). Bandomieji interviu taip pat parodė, kad respondentai, kalbėdami apie savo kalbinius gebėjimus, atskiria rašymo ir kalbėjimo įgūdžius. Klausimyne rašomoji ir šnekamoji kalba prašoma įvertinti atskirai. Toliau straipsnyje aptariami kai kurie tyrimo klausimai ir apibendrinami respondentų atsakymai.

3.1. Savo kalbinės kompetencijos (rašymo ir kalbėjimo gebėjimų) vertinimas

Respondentai buvo prašomi įvertinti savo kalbą (klausimas *Kaip vertinate savo kalbą, lyginant su kitais Lietuvos žmonėmis?*). Paprašyta atskirai įvertinti rašymo ir kalbėjimo gebėjimus, pasirenkant vieną iš duotų variantų: *puikiai; gerai; vidutiniškai; prastai; labai prastai*.

Iš atsakymų matyti, kad respondentai labai pasitiki savo kalba – tiek rašymo, tiek ypač kalbėjimo kompetencija. Rašymo gebėjimus kaip puikius ir labai gerus įvertino 81 proc. respondentų (atitinkamai 18 proc. ir 63 proc.); vidutiniškai savo rašymą vertino 17 proc., prastai – 2 proc., o varianto *labai prastai* – nepasirinko nė vienas. Kalbėjimą puikiai ir labai gerai įvertino net 87 proc. respondentų (atitinkamai 11 proc. ir 76 proc.); 13 proc. pažymėjo atsakymo variantą – *vidutiniškai*, o *prastai* ir *labai prastai* nepažymėjo niekas.

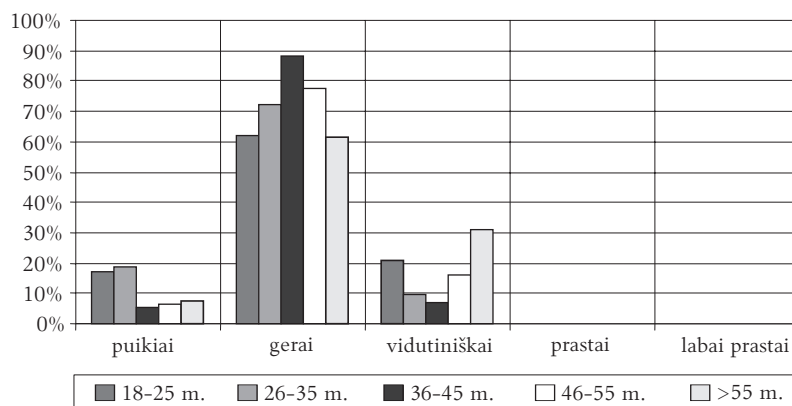
Pagal lytį atsakymai beveik nesiskyrė, tačiau moterys kiek geriau nei vyrai įvertino savo rašymo gebėjimus (atsakymus *rašau puikiai* ir *gerai* pasirinko atitinkamai 27 proc. ir 58 proc. moterų – iš viso 85 proc.; bei 7 proc. ir 70 proc. vyrų – iš viso 77 proc.). Ir priešingai, vyrai kiek geriau nei moterys vertino savo kalbėjimo įgūdžius (atsakymus *kalbu puikiai* ir *gerai* pasirinko atitinkamai 12 proc. ir 72 proc. moterų – iš viso 84 proc.; bei 9 proc. ir 83 proc. vyrų – iš viso 92 proc.). Tokie kalbamojo tyrimo respondentų vyrų atsakymai patvirtina sociolingvistams žinomus faktus, o moterų geriau vertinamus savo rašymo gebėjimus būtų galima interpretuoti kaip standartinį atsakymą, rodantį jų polinkį priskirti sau oficialiai labiau vertinamą kompetenciją. Rašomoji lietuvių kalba iš tiesų yra labiau norminama ir mokykloje jai skiriama daugiau dėmesio (plg. minėtus Švietimo ministerijos tyrimus, kur rašymo kompetencija taip pat buvo įvertinta prasčiau, o standartinės nuostatos buvo ypač būdingos moterims, moksleivėms ir pažangiausiems mokiniams) (Mokyklų tyrimas 2006; Aukštųjų mokyklų tyrimas 2006).

Savęs vertinimai taip pat praktiškai nepriklausė ir nuo respondentų amžiaus: ir kalbėjimo, ir rašymo gebėjimus visos amžiaus grupės daugiausia vertino gerai ir puikiai. Pastebėtina tik, kad kiek mažiau pasitikėjimo rodė vyriausi respondentai (žr. 2 lentelę).

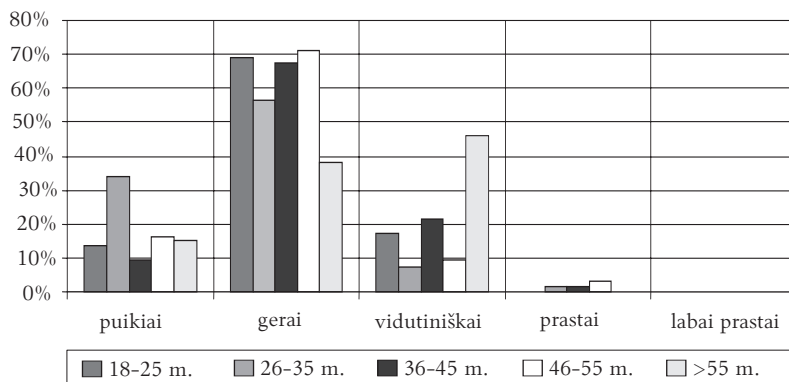
2 LENTELE. Kalbinių gebėjimų vertinimas ir respondentų amžius

	18–25 m. (proc.)	26–35 m. (proc.)	36–45 m. (proc.)	46–55 m. (proc.)	> 55 m. (proc.)
Rašau puikiai/gerai	83	91	78	87	53
Kalbu puikiai/gerai	79	91	93	84	69

Toliau matyti tikslesnis atsakymų pasiskirstymas (žr. 1 ir 2 pav.). Kaip minėta, dauguma respondentų savo gebėjimus vertino kaip gerus, o dalis ir kaip puikius. Šiuo požiūriu išsiskyrė 26–35 metų apklausos dalyviai, kurių grupėje save vertinančių puikiai buvo daugiausia. Net trečdalis 26–35 metų respondentų teigė mokantys puikiai rašyti, o penktadalis – puikiai kalbėti. Savo kalbėjimo gebėjimus palyginti su kitomis amžiaus grupėmis dažniau puikiai vertino ir jauniausi (18–25 metų) respondentai. Kaip minėta, iš amžiaus grupių išsiskyrė vyriausi respondentai, dažniau nei kiti rinkęsi atsakymo variantą *vidutiniškai*: rašantys – beveik pusė, o kalbantys – beveik trečdalis šios amžiaus grupės respondentų.

1 PAV. Skirtingų amžiaus grupių respondentų kalbėjimo kompetencijos vertinimas

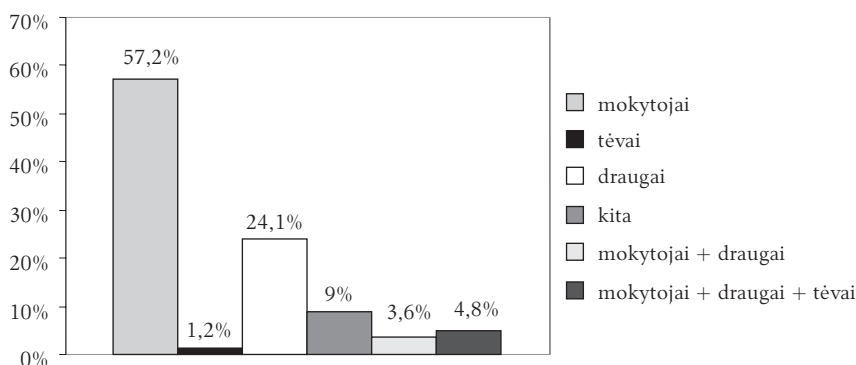

2 PAV. Skirtingų amžiaus grupių respondentų rašymo kompetencijos vertinimas

3.2. Kalbos taisybai ir pasitikėjimas savo kalbos galiomis

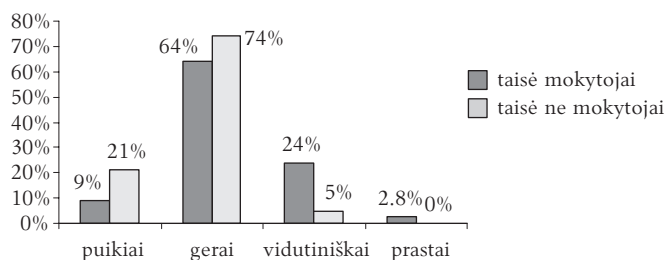
Respondentai taip pat buvo prašomi atsakyti į keletą klausimų apie kalbos taisybų (klausimai formuluoti taip: *Ar kas nors yra taisybų Jūsų kalbą? (taip arba ne); Įvardinkite, kas taisybų Jūsų kalbą (mokytojai; tėvai; draugai; kita); Ką taisybų? (žodžių kirčiavimą; vietoj vieno žodžio patarė vartoti kitą; kita (prie šių atsakymų variantų prašyta duoti pavyzdžių).*

Didžioji dalis (83 proc.) respondentų teigė, kad jų kalba yra buvusi taisybiška ir dažniausiai minėjo mokytojus, rečiau draugus, arba ir vienus, ir kitus, nes rinkosi kelis duotus atsakymų variantus (žr. 3 pav.).

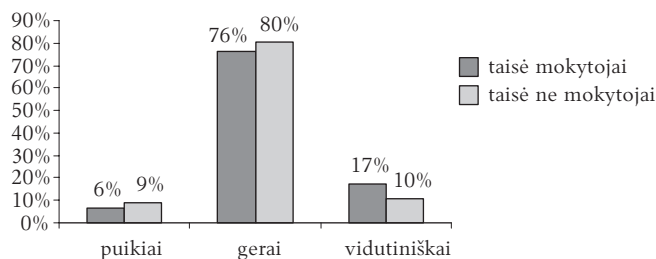

3 PAV. Respondentų nurodyti kalbos taisytojai

Tyrimo duomenys rodo, kad esama ryšio tarp kalbos taisyčių ir kalbinio pasitikėjimo. Respondentų, kurių kalbą kas nors yra taisęs, pasitikėjimas tiek savo rašymo, tiek kalbėjimo gebėjimais yra šiek tiek mažesnis nei tų, kurių kalba nebuvo taisyta. Rašymą puikiai ir gerai įvertino 80 proc. respondentų, kurių kalba buvo taisyta, ir 88 proc. respondentų, kurių kalbos niekas netaisė; kalbėjimą puikiai ir gerai įvertino 86 proc. apklausos dalyvių, kurių kalba buvo taisyta, ir 94 proc. respondentų, kurių kalba nebuvo taisyta. Šis ryšys dar labiau priklauso nuo taisytojo „institucijos“, t. y. nuo to, ar ji turi oficialius įgaliojimus taisyti ir jos galių privalu paisyti (šiuo atveju tai būtų mokykla ir mokytojai), ar remiasi asmeninio susitarimo praktika (tėvai, draugai). Tiesa, taisytojo ir taisomojo galios pasiskirstymas tarp tėvų ir vaikų taip pat būtų netolygus, grindžiamas reikalavimu paklusti, tačiau kalbamajam tyrimui tai mažai aktualu, nes tėvus, kaip kalbos taisytojus, paminėjo tik labai maža respondentų dalis. Toliau parodyta, kaip skyrėsi respondentų savęs vertinimai, kai juos taisė mokytojai ir ne mokytojai (didesnis skirtumas vertinant rašymo gebėjimus veikiausiai bus susijęs su mūsų pedagogine ir apskritai norminamąja praktika daugiau taisyti rašomąją kalbą) (žr. 4 ir 5 pav.).

4 PAV. Rašymo kompetencijos vertinimas pagal tai, kas taisė kalbą

5 PAV. Kalbėjimo kompetencijos vertinimas pagal tai, kas taisė kalbą

Kaip minėta kalbant apie bandomąją apklausą, respondentams buvo sunku kategorizuoti kalbos taisyms. Apskritai tikėtina, kad ir prisiminti tiksliai, kas buvo taisoma mokykloje, jiems galėjo būti sunku. Galbūt todėl dauguma respondentų ties klausimu apie konkrečius kalbos taisyms anketose žymėjo arba vieną, arba kitą, arba – dažniausiai – abu pateiktus variantus. Taip pat duomenų gauta iš respondentų pateiktų klaidų pavyzdžių. Dažniausiai čia buvo minimos kalbos kultūros požiūriu neteiktinos senosios ir naujosios svetimybės (*biškis* „truputis“, *baranka* „riestainis“, *benzakolonkė* „degalinė“, *šniūras* „virvė“, *papkė* „aplankas“, *sasyska* „dešrelė“, *išmiera* „dydis“, *kaldra* „antklodė“, *grafkė* „žiogelis“, *čipsai* „traškučiai“ ir kt.), neteiktini vertiniai (*neužilgo* „netrukus“, *kaip taisyklė* „paprastai, dažniausiai“, *kas liečia* „o dėl“ ir kt.). Respondentai paminėjo ir žodžių sandaros klaidų (*morkavas* „morkinis“, *batareika* „baterija“, *davesti* „privesti“, *Vycka* „Vitalijus“ ir kt.), ir prielinksnių vartojimo klaidų (skubu *ant autobuso* „į autobusą“, susižinodam *pas vaistininkę* „iš vaistininkės“ ir kt.). Drįstume teigti, kad šie standartiniai, visuose kalbos kultūros vadovėliuose minimi klaidų pavyzdžiai ne tiek iliustruoja pačių respondentų kalbos faktus, kiek sustabarėjusią ir ydingą lietuvių kalbos mokymo praktiką.

Kaip matyti, šio tyrimo rezultatai labai panašūs į Švietimo ministerijos tyrimų rezultatus, kur dažniau taisomi mokiniai savo gebėjimus vertino prasčiau nei rečiau taisomi studentai. Jie rodo, kad preskriptyviosios normos spaudimas ir tie kalbos vartojimo kontekstai arba domenai, kuriems taisyklingumo reikalavimas taikomas tiesiogiai ir kur jis įgyvendinamas per taisyms praktiką (šiuo atveju mokykla), lemia menkesnį savęs vertinimą ir mažesnę pasitikėjimą savo kalbos galiomis.

3.3. Geros kalbos samprata

Tyrimė daryta prielaida, kad, be kalbos taisyms, su savo kalbos gebėjimų vertinimais turėtų būti susijusi ir geros kalbos samprata. Klausimyne respondentams buvo pateiktas toks klausimas: *Kokia kalba, Jūsų nuomone, yra gera?* (remiantis bandomaisiais interviu duoti galimi atsakymų variantai: *taisyklinga, be klaidų; sklandi, laisva; vaizdinga, turtinga; kita*).

Buvo galima žymėti keletą siūlomų atsakymų. Daugiausia (41 proc.) respondentų rinkosi teiginį, kad gera kalba – tai sklandi, laisva kalba (šį kalbos bruožą kaip svarbiausią paminėjo ir per 30 proc. aptartojo Švietimo ministerijos tyrimo respondentų (Mokyklų tyrimas 2006; Aukštųjų mokyklų ty-

rimas 2006). Atsakymo variantą *taisyklinga, be klaidų* pažymėjo 16 proc. apklausos dalyvių. 13 proc. apklaustųjų teigimu, geros kalbos požymis yra jos vaizdingumas, turtingumas. Likę respondentai įvairiai derino atsakymus. 15 proc. respondentų pažymėjo visus siūlomus variantus ir teigė, kad gera kalba turi būti ir *taisyklinga, be klaidų*, ir *sklandi, laisva*, ir *vaizdinga, turtinga*. Kad, *be vaizdingumo ir turtingumo*, gera kalba dar turi būti ir *sklandi, laisva*, manė 9 proc. respondentų; 3 proc. apklausos dalyvių nuomone, gera kalba yra *taisyklinga, be klaidų ir vaizdinga, turtinga*. Atsakymo variantą *kita* pažymėjo 2 proc. respondentų, tik, deja, nė vienas nepaaiškino, kokius kalbos bruožus turi galvoje. 1 proc. respondentų gerą kalbą manė esant *taisyklingą, be klaidų ir sklandžią, laisvą*.

Vertinant šiuos duomenis iš restriktyvios lietuvių kalbos mokymo tradicijos perspektyvos, galima teigti, kad kalbos taisytojų pabrėžiamas *taisyklingumas*, tyrimo respondentų nuomone, gali būti vienas iš geros kalbos bruožų, tačiau ne būtiniausias. Didžioji dalis respondentų (63 proc.) *taisyklingumo* iš viso nepažymėjo. Šiems rezultatams šiek tiek prieštarauja anksčiau minėtas mokyklų ir visuomenės tyrimas, kurio duomenimis, žemesnio išsilavinimo žmonės kalbos *taisyklingumą* vertina gana aukštai: *taisyklingumą* čia pasirinko 57 proc. žemesnio išsilavinimo ir 49 proc. aukštąjį išsilavinimą turinčių respondentų (kaip tik pastarieji teikė pirmenybę būtinybei *laisvai ir sklandžiai*, nors ne visuomet *taisyklingai*, reikšti savo mintis) (žr. Mokyklų tyrimas 2006). Tai reprezentatyvus tyrimas ir jo rezultatai turėtų būti patikimi, tačiau, kaip minėta, didelių išlygų reikėtų daryti dėl galimos klausimyno įtakos respondentams, t. y. pernelyg pabrėžiamo *taisyklingumo*.

Šiuo požiūriu gana įdomūs anksčiau minėto žurnalistų tyrimo rezultatai. Kaip minėta, per interviu žurnalistai, *be vaizdingumo, turtingumo, sklandumo*, išvardijo daugiau įvairių geros kalbos bruožų, tačiau vertindami savo pačių kalbinę kompetenciją geros kalbos sampratos praktiškai netaikė ir rėmėsi vien *taisyklingos kalbos samprata*. Palyginti su gana aukštais kalbamojo tyrimo respondentų savo kalbos vertinimais, žurnalistų, naudojančių kalbą kaip darbo įrankį, vertinimai atrodo paradoksaliai žemi¹².

Pastebėtina, kad, straipsnyje pristatomame tyrime paprašyti įvardyti geros kalbos pavyzdį, dauguma (per 70 proc.) respondentų paminėjo žiniasklaidą. Šis prieštaravimas, palyginti su minėtu Švietimo ministerijos tyrimu, kur

¹² Žinoma, dar esama tikimybės, kad respondentai gali būti linkę kiek pamenkinti savo vertinimus.

žiniasklaida (ir politikai) buvo kaltinami už blogą įtaką, dar kartą primena apie svarbią metodinę tokių tyrimų problemą ir rezultatų priklausomybę nuo klausimyno formuluočių. Respondentai paminėjo ir konkrečių pavardžių – tai žurnalistai Gražina Sviderskytė, Edmundas Jakilaitis, Gintaras Deksnys, Vilma Čereškienė, Rolandas Vilkončius, Marius Veselis, Algimantas Čekuolis; aktoriai Andrius Žebrauskas ir Saulius Balandis; politikai Rokas Žilinskas, Arūnas Valinskas ir Inga Valinskienė¹³. Kaip geros kalbos pavyzdžiai dažniausiai minėtos LRT, LNK, TV3 televizijos, Lietuvos radijas, laikraštis ir portalas *Lietuvos rytas*, žurnalas *Žmonės*. Pasirinkę atsakymo variantą *kita*, respondentai dažniausiai minėjo lietuvių kalbos mokytojus ir kalbininkus.

Jei išsakytąją geros kalbos sampratą respondentai taiko ne tik kalbos idealui, bet ir sau, galima manyti, kad palyginti aukštus savo kalbinių gebėjimų vertinimus nebūtinai lemia taisyklingumo reikalavimas. Įtakos vertinimams galėtų turėti ir tai, kad respondentai veikiausiai vertina sau įprastos aplinkos kalbinę elgseną, t. y. privačią arba riboto viešumo kalbą, kuriai preskriptyviosios normos reikalavimai nekeliami.

IŠVADOS

Nors tyrimo imtis buvo palyginti nedidelė (apklausta 200 žemesnio (vidurinio ir specialiojo) išsilavinimo didžiųjų Lietuvos miestų gyventojų lietuvių), jo rezultatai rodo tam tikrus polinkius. Matyti, kad respondentai yra linkę pasitikėti savo kalbiniais gebėjimais: net 87 proc. iš jų (ypač jauni vyrai) savo kalbėjimo gebėjimus įvertino puikiai ir gerai, o rašymą taip pat vertino 81 proc. (ypač jaunos moterys).

Paašškėjo, kad savo kalbinės kompetencijos vertinimui turi įtakos kalbos taisyms. Respondentų, kurių kalbą kas nors yra taisęs, pasitikėjimas tiek rašymo, tiek kalbėjimo gebėjimais yra mažesnis nei tų, kurių kalba nebuvo taisyta. Reikšmingas faktas šiems ir panašiems rezultatams interpretuoti yra tai, kad svarbu, kas taisė respondento kalbą. Apklausos dalyviai, kurių kalba buvo taisyta esant nesimetriškam galios pasiskirstymui (t. y. taisyta mokytojų, kaip atstovų institucijos, turinčios taisytojo įgaliojimus), savo gebėjimais kalbėti ir ypač rašyti lietuviškai pasitiki mažiau nei tie, kurių kalbą taisė ne mokytojai. Tokie rezultatai patvirtina požiūrį, kad lietuvių kalbos mokymo

¹³ Manytume, kad šių politikų paminėjimas labiau sietinas su ankstesniu jų darbu televizijoje.

praktika yra ganėtinai restriktivi: užuot skatinusi kalbos vartotojo pasididžiavimą ir pasitikėjimą gimtosios kalbos galiomis, jį mažina. Šią išvadą paremia tyrimo rezultatų palyginimas su mokinių, studentų ir – ypač – Lietuvos televizijų ir radijo žurnalistų tyrimais. Ilgametę darbo patirtį turintys žiniasklaidininkai savo kalbinę kompetenciją įvertino prasčiausiai. Tai leidžia teigti, kad preskriptyviosios normos spaudimas kalbos vartojimo srityse, kurioms taisyklingumo reikalavimas taikomas tiesiogiai ir kur jis įgyvendinamas per taisyčių praktiką (mokykloje, žiniasklaidoje), lemia menkesnę savęs vertinimą ir mažesnę pasitikėjimą savo kalbos galiomis.

Straipsnyje aptarto tyrimo respondentai, žemesnio išsilavinimo žmonės, yra specifinė tikslinė grupė. Jų išsilavinimo trukmė nėra ilga ir jų atžvilgiu taikyta norminamųjų taisyčių praktika veikiausiai apsiriboja vien mokykla praeityje. Be to, jiems, kitaip nei viešiesiems kalbėtojams, kuriems kalba yra darbo įrankis, gerokai rečiau tenka kalbėti oficialioje aplinkoje. Manytina, kad respondentai veikiausiai vertino sau įprastą privačią arba riboto viešumo kalbą, kuriai preskriptyviosios normos reikalavimai nekeliami. Gera kalba respondentai yra linkę laikyti sklandžią, laisvą kalbą, kuriai taisyklingumo reikalavimas gali būti taikomas, bet nėra būtinas. Tai leidžia spėti, kad žemesnio išsilavinimo respondentų didesnę kalbinę pasitikėjimą lemia ir pats jų suvokimas, kokia kalba yra gera.

LITERATŪRA

- Aukštųjų mokyklų tyrimas 2006 – *Lietuvių kalbos vartojimas aukštosiose mokyklose*. Tyrimo ataskaita Lietuvos Respublikos Švietimo ir mokslo ministerijai, Universitetinių studijų skyriui. – Prieiga per internetą: http://www.smm.lt/svietimo_bukle/docs/tyrimai/ataskaita_liet_aukst.pdf (žiūrėta 2009 08 24).
- Bourdieu P. 1991: *Language and symbolic power*. Ed. John B. Thompson. Polity Press.
- Chambers J. K. 1998: Myth 15. TV Makes People Sound the Same. – *Language Myths*. L. Bauer, P. Trudgill (ed.). Penguin.
- Koženiauskienė R. 2001: Žiniasklaidos retorika ir elitinė kalba. – *Kalbos kultūra* 74, 74–81.
- Kruopienė I. 2006: Taisyklingos kalbos vartosena studentų akimis. – *Žmogus ir žodis* 1, 74–79.
- Labov W. 1991: *Sociolinguistic patterns*, Philadelphia: University of Pennsylvania Press.
- Mokyklų tyrimas 2006 – *Lietuvių kalbos (gimtosios ir valstybinės) ugdymo organizavimas bendrojo lavinimo mokyklose*. Tyrimo ataskaita Švietimo ir mokslo

- ministerijai. – Prieiga per internetą: http://www.smm.lt/soietimo_bukle/docs/tyrimai/galutine_lietuviu_klb_ugdymo_org.pdf (žiūrėta 2009 08 24).
- Pedersen I. L. 1998: Livsformer og sprogformer i forandringens tegn. – M. Reinhammar (red.), *Nordiske dialektstudier. Föredrag vid Femte nordiska dialektologkonferencen Sigtuna 17–21 augusti 1994*. Uppsala, 223–232.
- Petersen P. H. 2007: Sprog og identitet på Færøerne. Et spørgsmål om ord. – *Språk og identitet*, 26.
- Sandøy H. 2004: Språkstyring og språkendring i Noreg. Politikk eller kulturelt hegemoni? – Prieiga per internetą: <http://www.sprakrad.no/upload/sandoy.pdf> (žiūrėta 2009 06 02).
- Vaicekauskienė L. 2008: Preskriptyvumas ir deskriptyvumas (skolinių) norminimo politikoje. – *Darbai ir dienos* 50, 31–41.
- Župerka K. 2005: Elitinė kalba ir jos atstovai. – *Parlamento studijos* 4.
- Žurnalistų tyrimas – *Radijo ir televizijos žurnalistų apklausa*. Atliko Valstybinė kalbos inspekcija. – Prieiga per internetą: http://vki.lrs.lt/doc/tv_anketa.pdf (žiūrėta 2009 07 14).

Gauta 2009 11 13

LANGUAGE ERRORS AND LINGUISTIC SELF-CONFIDENCE: A SOCIOLINGUISTIC RESEARCH INTO LINGUISTIC ATTITUDES

S u m m a r y

The paper introduces the results of research conducted in 2009 and based on questionnaires collected from 200 respondents of lower than higher education (secondary and specialised) in the age group of 18–60 years. The respondents were from three major cities of Lithuania and their neighbourhood: Vilnius, Kaunas and Šiauliai. The investigation was aimed at identifying how the concept of well-formed language and how correcting language errors influenced the respondents' linguistic self-confidence. Differently from traditional studies focusing on the norm, the present investigation presupposes that for ordinary language users, well-formed language is not confined to grammatically correct language and that linguistic self-confidence should be determined by other factors not limited to the knowledge of language rules.

The results of the investigation have shown that the representatives of the above social group give a fairly high evaluation to their own language skills, especially speaking, and a well-formed language for them is fluent, free language which

might be grammatically acceptable but could also be ungrammatical. At the same time, it can be seen that linguistic self-confidence might be reduced by language errors which are corrected: the respondents whose language was corrected in situations with an asymmetric distribution of power (e.g. the corrections were made by teachers), expressed less positive attitudes towards their own skills. The conclusion is supported by preliminary data obtained from television and radio journalists of Lithuania.

LORETA VAICEKAUSKIENĖ

Lietuvių kalbos institutas

P. Vileišio g. 5, LT-10308 Vilnius

loreta.vaicekauskiene@lki.lt